

Format de citation

Loewenstein, Bedřich: Rezension über: Jochen Böhrer / Włodzimierz Borodziej / Joachim von Puttkamer (eds.), *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*, München: Oldenbourg, 2014, in: *Český časopis historický*, 2016, 1, S. 198-203, DOI: 10.15463/rec.608130792

český časopis historický

copyright

Cet article peut être téléchargé et/ou imprimé à des fins privées. Toute autre reproduction ou représentation, intégrale ou substantielle de son contenu, doit faire l'objet d'une autorisation (§§ 44a-63a UrhG / German Copyright Act).

Zřejmě nejzajímavější kapitolou pro historika představuje oddíl o pojetí výkladu násilí v jednotlivých humanitních oborech (antropologie, historiografie, filozofie, sociologie, psychologie, kriminologie, literární věda) a nakonec i při výzkumu mozku a dokonce jeho výskyt ve sportovních disciplínách. Historiografické heslo zpracované Elisou Mainländer zaujme fundovaností a především i svými přesahy ovšem jen do anglosaského intelektuálního prostředí. Poslední část publikace tvoří odkazy na bibliografické a jiné odkazy. Příručka obsahuje za každou kapitolou seznamy odborné literatury (ovšem bez internetových odkazů).

Celkově lze shrnout, že se Christianu Gudchusovi a Michaelu Christ, kteří pracují v „Norbert Elias Center for Transformation Design & Research“ na universitě ve Flensburgu, podařilo sestavit s několika desítkami spolupracovníků (nechyběl například ani Alf Lüdke), systematickou, kompaktní, aktuální a velmi informativní příručku o násilí, která umožňuje rychlý vhled do problematiky. Díky tomu, že tato příručka je založena kulturně historicky, nabývá obecné srozumitelnosti a přístupnosti pro širokou odbornou i laickou veřejnost. I když diskurzivní násilí nezná a kontroverze nepřestuje vyjma drobné kritiky Galtungova konceptu násilí jako důsledku sociální nerovnosti, jedná se o mnohostranně užitečné dílo.

Milan Hlavačka

Jochen BÖHLER – Włodzimierz BORODZIEJ – Joachim von PUTTKAMER (Hrsg.)

Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War

(= Europas Osten im 20. Jahrhundert. Schriften des Imre Kertész Kollegs Jena, Bd. 3)

München, Oldenbourg Verlag 2014, 334 s., ISBN 978-3-486-74195-7.

Obraz Velké války je dosud převážně určován děním na západě, válka ve středovýchodní a jihovýchodní Evropě však dokumentuje civilizační rozklad v pokud možno ještě radikálnější podobě. Válečné dění let 1914–1918, popřípadě širší krizové období let 1912–1923 představuje jakési rozvodí mezi 19. stoletím, věřícím v krocení násilí, v parlamentarismus, pokrok a rozum na jedné, a totalitářským otřesem ve znamení opovrhování lidským životem a znehodnocení liberálních hodnot na straně druhé. K tomu patřilo také smazání hranic mezi státem a společností, vojáky a civilisty. Je pravda, že předválečná západní civilizace, např. ve své koloniální periferii nebo v excesech americké občanské války, vykazovala řadu nebezpečných trhlin či slepých míst, jakoby předznamenávajících budoucí barbarství; není však důvodu tyto tendence pokládat za logický úvod do věku „imperialismu“ (anebo interpretovat východoevropské excesy jako „doznívání 19. století“, např. průvodní jev opožděného budování národních států).¹

1 Jörg BABEROWSKI, *Der Anfang vom Ende. Das Zarenreich im Ersten Weltkrieg*. In: Osteuropa 64, 2014, č. 2–4, s. 19: „Nebyly to moderní národní státy, nýbrž předmoderní mnohonárodnostní říše, které se staly semeníštěm eliminačního nacionalismu a xenofobie. První světová válka skončila s pragmatickou národnostní politikou autokracie a roznítla orgie násilí ohromných rozměrů.“ Toto tematické trojčíslo časopisu připravili: Manfred SAPPER – Volker WEICHSEL (ed.), *Totentanz. Der Erste Weltkrieg im Osten Europas*, Osteuropa 2–4/2014, 424 s. (včetně obrazové přílohy).

Válka na východě nebyla izolována od bojišť na západě, naopak: neschopnost nebo neochota izolovat její „archaické“ jevy teprve roznítla velká konflagrace. Nebyla také pouze vedlejší scénou rozhodujícího zápolení na západě, a válečná „kultura“ násilí, absolutizace vlastní věci, manichejský jazyk (Jörn Leonhard) nebyly západnímu konfliktu cizí, stejně jako neschopnost kompromisu. Válka na východě se snad lišila jen zvlášť barbarským způsobem zacházení s civilním obyvatelstvem. Proti západním parametrům tradičních mezistátních konfliktů stála na východě slabá státnost. Ta spolu s nekompetentním vedením bojů dala průchod „předcivilizačním“ podobám násilí: od bití a bezohledného obětování vojáků, až po olupování, vyhánění a pobíjení „jinonárodního“ obyvatelstva. Chyběly pevné hranice, víceméně se kryjící s etnickými, zpravidla se nedostávalo ani civilní kontroly ozbrojené moci. Konflikty etnické a sociální se často překrývaly a vzájemně stupňovaly, fronty opětovně přecházely v obou směrech a zanechávaly za sebou spoušť, nejednou i mocenské vakuum vyplňované masami dezertérů, uprchlíků i ryze kriminální zvlí a pogromy; „prázdný prostor“ v neposlední řadě přitahoval neobvyklé formy a techniky okupace, a ovšem též nebezpečné utopické fantazie.²

Těmto a dalším otázkám se v dubnu 2012 věnovala konference, pořádaná jenským kolegiem Imre Kertésze, jejíž doplněný a rozsáhlými odkazy provázený anglický protokol nedávno spatřil světlo světa. Je třeba konstatovat, že ve svém celku předjímá, významně rozšiřuje a prohlubuje záběr pražské konference k témuž tématu z května 2014. Jako zastánce teze o první světové válce coby „zárodečné katastrofě dvacátého století“ hned dodávám, že se necítím nijak kriticky dotčen hledáním at starších kontinuit („modernizace“, budování národních států) nebo naopak problematizací jednoty obou světových válek (teze o „nové třicetileté válce“). Dějiny nejsou logickým procesem; záleží také na tom, jak budeme definovat 19. století a jeho krizi, které nebyly jen krizí nadnárodních říší, natož aby válka byla „katalyzátorem moderny“.

Jenský historik východní Evropy Joachim von Puttkamer si úvodem položil některé z těchto otázek, byt pod poněkud jednoduchým mottem zhroucení a obnovování politické autority. Spojil tím různorodé dění v Polsku a baltských zemích, Srbsku a Bulharsku do jediného kontextu s revolučním Ruskem; společným jmenovatelem se mu zdá být kombinace národní mobilizace se „sociální emancipací“, tedy snad až příliš neutrálním výrazem pro chaotické násilí, neberoucí na zřetel hlediska *občanské společnosti*. Puttkamer nicméně souhlasil s tím, že prvky diskontinuity byly silnější nežli rys katalyzátoru, „acceleration of existing developments“ (s. 22). Kanadský balkanista Mark Biondich se zaměřil na speciální problematiku hraničních oblastí, *shatterzones* nadnárodních imperií, které byly v důsledku své etnické, náboženské a politické roztržitosti a mnohoznačnosti zvláště vystaveny tvrdému homogenizačnímu násilí jen nominálně „národních států“. Biondich věnoval pozornost starším sporům o Makedonii a balkánským válkám 1912–1913, které – ve shodě se zprávou Carnegieho nadace z roku 1913 (r. 1993 aktualizovanou G. F. Kennanem) – pochopil jako prefiguraci totálních válek 20. století. Barbarská tvář

2 Problémy a literaturu teď shrnuje Jochen BÖHLER, *Europas „Wilder Osten“. Gewalterfahrungen in Ostmitteleuropa 1917–1923*, Osteuropa 64, 2014, č. 2–4, 141–156.

těchto konfliktů v jeho očích nebyla ani tak důsledkem „balkánských tradic“ – „primordial hatred“ popřípadě „inherent nature of the borderland“ (s. 50), jako spíše průvodním jevem dohánějícího nacionalismu, arci na území nacionální strukturační přičítám.

Jenský historik Jochen Böhrer se soustředil na neregulérnosti východoevropské války, počínaje ruskou taktikou spálené země při ústupu a deportacemi podezíraných menšin (roku 1917 dosáhl počet evakuovaných šesti milionů). Metody terorizování, trestných výprav, loupení a ubíjení civilistů bez zřetelné meze přecházely v barbarství občanské války: Absence státních struktur měla za následek neomezenou zvlášť paravojenských oddílů, bez ohledu na barvu jejich praporů.³

Birminghamský historik Jonathan Gumz v úvahách o teorii a praxi válečné okupace zjistil, že právě překvapivě, postupné opouštění mezinárodních norem, k nimž se státy zavázaly před rokem 1914. Když zakazovaly ozbrojený odpor proti faktické okupaci druhým státem, předpokládaly ovšem zásadní rozlišování mezi kombatanty a non-kombatanty. Podle autora tyto normy porušovaly zejména ruské armády, a rozklad státních struktur posléze změnil zásady okupačního práva v cár papíru. Ne dosti přesvědčivě s tím autor spojil skutečnost, že po válce nově získaná nepevná suverenity nerada snášela různorodé pokusy o své omezení (s. 86).

Na válečné okupační praktiky se soustředil i Stephan Lehnstädt, působící ve varšavském Německém historickém ústavu. Na základě srovnání situace v obsazeném („osvobozeném“) Polsku, na Litvě, Ukrajině, Rumunsku a Srbsku, zvláště míry donucování při rekrutování pracovních sil a dodávkách potravin, došel k nejednoznačnému výsledku: formy nebyly nikdy jen násilné, a nelze najít velký rozdíl v tom, byla-li správa v rukou německých nebo rakouských. Rozhodoval spíše stav a struktura daného okupovaného území.⁴

Zajímavý je příspěvek britského historika Roberta Nelsona z windsorské university, který se zabýval *utopii volného prostoru*, pocházející původně ze zkušenosti severoamerické „vnitřní kolonizace“. Zprvu spíše nedůsledně se jí chopily pruské úřady na Poznaňsku, později i balkánské státy v anektovaných jinonárodních teritoriích (Makedonii, Thrákii); po roce 1915 vznikl plán „vyčištěného“ německého hraničního pásu na východě, který zůstal zatím na papíře, kdežto otomanské deportace se staly skutkem, někdy s genocidálními následky. Nacistický holokaust se podle Nelsona nezrodil náhle, „outside the trajectory of German thinking about Eastern Europe“ (s. 127), ani mimo širší kontext snah věku nacionalismu o zbavení se nepatřičných menšin.

Předjímání barbarských praktik bylo i tématem Macieje Górného z varšavského Německého historického ústavu,⁵ který prošetřil popularizace rasové antropologie

3 Plynulý přechod od válečného k paravojenskému násilí dokládá teď Ljudmila NOVIKOVA, *Kontinuum der Gewalt. Der Norden Russlands 1914–1920*, Osteuropa 64, 2014, č. 2–4, s. 157–170.

4 Na jiném místě autor zkoumá německou a rakouskou okupační správu „kongresovky“ – spíše blahovolně-imperiální než kolonizační a germanizační. Současně prováděný geograficko-statistický průzkum neměl bezprostředně politický ráz, ale naznačoval, že se obě císařství nepokládala za dočasné okupanty. (Stephan LEHNSTAEDT, *Imperiale Ordnungen statt Germanisierung*, Osteuropa 64, 2014, č. 2–4, s. 221–232.)

5 Srovnej nejnověji: Włodzimierz BORODZIEJ – Maciej GÓRNY, *Nasza wojna*, Tom 1, Imperia 1912–1916, Warszawa 2014.

z válečných aktivit rakouských a německých antropologů v zajateckých táborech. Tyto výzkumy, původně vedené spíše etnologickým zájmem, byly snadno zneužitelné, např. tezí o údajné mongolizaci Rusů oproti prý dinarským Ukrajincům a „viselské rase“ převažující u Poláků. Bez zřetelného prahu tyto vědecky sporné nauky přecházely v teorie rasové nadřazenosti dalších národů – Srbů, Finů, Poláků, Maďarů atd.⁶ Górný uzavřel své šetření tezí, že první světovou válkou se namnoze ztrácela hranice mezi „národem“ a „rasou“, takže posléze nejen nadace SS *Ahnenerbe* mohla plynule navázat na učení antropologů doby válečné a poválečné.

Piotr Wróbel, historik Polska z torontské univerzity, informoval v poučném rozsáhlém přehledu o pozadí a rozměrech protižidovských násilností za války a po ní. Situace 4,9 miliónu Židů v „kongresovce“ a západoruském „regionu osídlení“, stejně jako 2,25 miliónu na rakousko-uherské straně se rokem 1914 prudce zhoršila: Ze západoruských gubernií byli Židé deportováni na východ, z rakouské Haliče utíkali na západ. Němci vstupující v srpnu 1915 do Varšavy, byli vzhledem k ruským diskriminacím vítáni, ale vznikající polská samospráva se k židovským participačním snahám chovala odmítavě. Po ruském zhroucení upadly západní provincie v chaos a nekontrolovatelné násilí: Zvláště na Ukrajině, ale vlastně všude se snadným terčem loupení a vraždění stávalo židovské obyvatelstvo, které se za neexistence jakéhokoli právního řádu octlo mezi mlýnskými koly. Důležitý je poznatek, že k nesankcionovanému vyhánění a brutálním pogromům přibyla ztráta dosavadních ekonomických funkcí, takže se židovské komunity („štetl“) proměnily v masy nevídaných, zbídačelých utečenců, ne-li předmět šikan „hygienické policie“. Wróbel došel k extrémnímu závěru, že případná nová válka ve středovýchodní Evropě by s největší pravděpodobností i bez německé iniciativy vyústila v protižidovské násilnosti širokých rozměrů (s. 207).⁷

V Dublině působící historik Robert Gernwarth navázal statí o protirevolučním paravojenském násilí v poražených státech střední Evropy – Německu, Rakousku a Maďarsku. Společným rysem paravojenské subkultury byla neschopnost části demobilizovaných vojáků najít tvář v tvář poválečným převratům a ponížené vlasti cestu zpět do civilního života. Nešlo ale pouze o válkou brutalizované veterány: Mnoho mladších, až druhotně mobilizovaných mužů bylo připraveno z vnitřní potřeby vyrovnat se frontové generaci užít bezohledného násilí vůči „vnitřnímu a vnějšímu nepříteli“. Pravicové nacionalismy všech tří zemí se podle Gernwartha radikalizovaly i navzájem; měly konec konců společného protivníka v bolševismu a rozmáhajících se slovanských sousedech (ve Slezsku, v Korutanech, na Slovensku), ale i v Židech, ztotožňovaných se všemi poválečnými zly (s. 226).

Julia Eichenberg z berlínské Humboldtovy univerzity si na základě různorodé polské válečné zkušenosti položila zajímavou otázku po roli donucování a spontánní

6 Dovoluji si v této souvislosti upozornit na dosti výjimečnou publikaci České akademie věd a umění z pera antropologa Jindřicha Matiegky a jeho spolupracovníků: Karel WEIGNER (ed.) *Die Gleichwertigkeit der europäischen Rassen*, Praha 1935 (163 s.). Autoři mj. rozlišují mezi zavržovanou „rasovou hygienou“ a pozitivně hodnocenou eugenikou.

7 Praktiky zvláště carských armád vůči Židům a jejich vojenské kariéry už po březnové revoluci 1917: Oleg BUDNICKIJ, *Dienst in der Höhle des Löwen. Juden in der russischen Armee*, Osteuropa 64, 2014, č. 2–4, s. 171–184.

účasti na válce. Dva milióny Poláků setrvačně sloužily v armádách tří císařství. Pro polskou historickou paměť to byla „zapomenutá válka“, zatímco oficiální mýtus, podobně jako v československém případě, se soustředil na hrdinství dobrovolnických sborů a na jejich roli při formování nového státu. Eichenbergová dovodila, že tyto dobrovolnické jednotky, kterým obvykle veleli bývalí c. k. důstojníci, se nelišily od paravojenských, vyznačovaly se obdobně nízkou kázní, ale i nevelkým spontánním vlastenectvím.⁸ Jejich stav nebyl prostým následkem válečného zesurovení (jak soudí George Mosse), ale spíše vedlejším jevem celkové traumatizace společnosti, včetně smazání hranic mezi různými druhy konfliktu – které se později konstruovaná národní paměť snažila redukovat na jediný heroický epos.

Vídeňský historik východoevropských dějin Philipp Ther problematiku doplnil tématem *etnického čištění*, které neomezil na rámec let 1914–1918. Podle něho byly balkánské války bodem obratu, zejména v důsledku brutálního zacházení s nově anektovaným muslimským obyvatelstvem a diskriminace menšin v rámci monoetnicky pojatých států. Kolem 890 000 lidí ztratilo domov ještě před světovou válkou. Role pachatele a oběti se přitom střídaly: Turci se zbavovali maloasijských Řeků, jen v roce 1914 dosáhl počet nedobrovolně vystěhovaných 100 000. Autor pak – zvláště na známých příkladech západo-ruských a východoanatolských miliónových deportací – doložil, jak válka radikalizovala etnické rozdělení a jak idea etnické homogenity postupně zdomácněla i v diplomatických a vědeckých kruzích (George A. Montandon, 1915, Siegfried Lichtenstädter, 1917). Snahy o *épuration* po skončení Velké války tak vedly k novým vlnám utečenců popřípadě k institucionalizaci nedobrovolných „výměn“ (Neuilly, Lausanne), jen polovičatě provázených snahami o zabezpečení práv menšin. Je ovšem otázka, můžeme-li s Thorem zobecnit: „The key development of the decade after 1912 was the institutionalization of violence against minorities in single states and at international level“ (s. 284).

Sborník uzavírá stať známého tübinského historika novějších ruských dějin Dietricha Beyraua o násilnostech na území revolučního Ruska, počínaje zhroucením carské státní autority koncem roku 1916, které vyústilo ve spontánní anarchický „třídní boj“, excesivní násilí („štykokratia“, vláda bodáku), loupení a masakry. Bolševická moc na ně plynule navázala svým pojetím vlády jako *pokračování války odlišnými prostředky* (s. 292) a neschopností ke kompromisu. Tyto metody občanské války vládly i po jejím skončení, a obracely se proti „kulakům“, NEPmanům a stále novým skupinám podezřelých; Vzhledem k tomuto teroristickému vládnutí mizely hranice mezi „svobodnou“ a nucenou prací.⁹ Beyrau podtrhl význam fetiše monolitismu a jazyka násilí, který bolševikům znemožňoval přechod k pragmatictější praxi; násilí se přitom neomezovalo na vnější teror a pracovní tábor, a snažilo se transformovat vědomí lidí, v krajním případě pomocí technik rozkladu osobnosti.

8 O nedůvěře obyvatelstva vůči legiím a loajalitě vůči starému režimu: W. BORODZIEJ – M. GÓRNY, „*In der Feuerlinie sind alle gleichberechtigt*“ *Zur Loyalität der Nationen im Ersten Weltkrieg*, Osteuropa 64, 2014, č. 2–4, s. 91–108, zde s. 101n. Julia EICHENBERG – John Paul NEWMAN, *Aftershocks. Violence in Dissolving Empires after the First World War*, Contemporary European History 19, Special Issue 03, August 2010, s. 183–194.

9 Vsesojuznaja Komunističeskaja Partija, VKP, si tehdy vysloužila čtení *Vtoroje Krepostnoje Pravo*, druhé nevolnictví.

Beyrauův výklad zahrnul i druhou světovou válku, která byla pro většinu obyvatel nepřetržitou katastrofou, ať v důsledku německých forem genocidálního válčení nebo posléze neprávem romantizovaného partyzánského teroru. Milión sovětských vojáků se ocitl před vojenskými soudy, a 157 000 jich bylo odsouzeno k smrti (s. 310), 20 % vojáků propuštěných z německého zajetí skončilo v sibiřských lágrech. Dlouholeté autorovo bádání o sovětské historii nakonec kapitulovalo před úkolem najít pro všechny orgie násilí racionální vysvětlení.

Také náš závěr nepředstírá, že má k propadům dvacátého století klíč. S freiburským historikem Leonhardem, který recenzovaný sborník okomentoval, budeme opatrní při hledání jednoduchých „retrospektivních kauzalit“. Víme, jak snadno poměrně civilizované formy života regredují do podoby „prvobytné hordy“ popřípadě na ony *shatter zones* státních ruin, a „liberal pasts did not immunize against the Manichaeism of ‚us‘ and ‚them‘“ (s. 325). Násilí je člověku inherentní a civilizované soužití je vždy třeba znovu institucionalizovat a zevnitř posilovat; křehká stavba společnosti snadno zakolísá, když lidé propadají strachu a slyší na demagogy.

Svět před rokem 1914 rozhodně nebyl bez vad, ale tyto kazy (svět kolonií, imperialismus, rasismus, sociální diskriminace, ale i technokratické utopie) jej nevyčerpávaly; nebyly ani katalyzátorem revolučního pokroku, spíše pastí regresu. Patrně naprogramovaný ústup Evropy z centra moci a prestiže se mohl přinejmenším uskutečnit konstruktivněji; ale i poválečný pořádek mohl být se Spojenými státy americkými jako garantem bezmocné Společnosti národů méně vratkým. Zajisté: „nejhorším druhem státu je absence státu,“ jak dovozují většina příspěvků jenského sborníku – podnět k zamyšlení nad naivní představou pokroku v důsledku zhroucení velkých nadnárodních monarchií, které bylo dílem první světové války. Proti argumentu, že největší humanitní katastrofy dvacátého století vycházely právě od – totalitních – států, lze namítnout, že tyto státy se samy zformovaly podle obrazu *Velké války*, v neposlední řadě v důsledku jejích východních zkušeností.

Bedřich Loewenstein

Susanne HAMSCHA

The Fiction of America. Performance and the Cultural Imaginery in Literature and Film
Frankfurt – New York, Campus Verlag 2013, 334 s., ISBN 978-3-593-39872-3.

V mezinárodní historiografii hojně recenzovaná kniha je dalším v řadě pokusů vystihnout podstatu novodobé identity národa či státního útvaru a zejména odhalit procesy, jejichž vektorovým součtem tato identita vzniká, ať již se jedná o mimovolné působení ponejvíce kulturních aktů, které naplní veřejné očekávání, nebo o záměrnou manipulaci elit s kolektivní sebereflexí. Jako objekt případové studie zvolila autorka identitu federace národa Spojených států amerických, které již z povahy svého historického dědictví a koneckonců i ústavní definice disponují relativním minimem ingrediencí, jež tvoří obvyklé jádro identifikační stability. Hamscha musí tedy hledat proměnlivou podstatu efemérního *americtví* (Americanness), souboru skutečných či fiktivních hodnot a vlastností,

